

Essay

Naar een andere milieuconsumptie

Marius de Geus

In de afgelopen 30 jaar is het milieubeleid in de westerse wereld steeds meer 'geïstitutionaliseerd' geraakt.¹ Milieuvraagstukken worden in toenemende mate benaderd als 'technische' problemen die kunnen worden opgelost door het inzetten van uitgebreide overheidsplannen en beleidsstrategieën. Er is op grote schaal nieuwe milieuwetgeving ingevoerd en innovatieve juridische, economische en sociale beleidsinstrumenten zijn aanvaard. Op tal van gebieden blijft er echter een wereld van verschil heersen tussen de officieel door de overheden nagestreefde doelstellingen en de feitelijke ontwikkelingen op milieugebied. Vanuit een groen perspectief lijkt het er sterk op dat de beleidsvormen en strategieën van westerse liberale democratieën niet voldoende zijn om de huidige milieuproblemen beheersbaar te maken en er voor te zorgen dat een ecologisch verantwoorde maatschappij in zicht komt.²

In deze bijdrage wil ik een aantal vragen aan de orde stellen. 1. Wat is de belangrijkste reden dat het overheidsbeleid op het gebied van natuur en milieu niet werkelijk effectief is? 2. Welke hedendaagse trends en ontwikkelingen vergroten de noodzaak om te komen tot fundamentele veranderingen van individuele levensstijlen in de westerse wereld? 3. Waarom zijn westerse liberale democratieën terughoudend geweest om beleid te ontwerpen dat de keuzevrijheid van burgers beperkt en de individuele consumptieniveaus verlaagt? 4. Welke zijn de belangrijkste argumenten voor en tegen de noodzaak om doelbewust het consumentengedrag te sturen en te streven naar fundamentele veranderingen in consumptiepatronen in de nabije toekomst? 5. Hoe kunnen wij bereiken dat op den duur werkelijke culturele doorbraken ontstaan op het gebied van houdingen ten opzichte van de natuur, levensstijlen en algemene consumptieniveaus? Het artikel zal worden afgesloten met een algemene conclusie.³

1. Het vertrouwen in technologische oplossingen

Al in 1973 signaleerde de Amerikaanse theoreticus Garret Hardin dat een impliciete en bijna universele assumptie van milieudebatten is, dat voor het milieuvraagstuk een technische oplossing mogelijk is:

A technical solution may be defined as one that requires a change only in the techniques of the natural sciences, demanding little or nothing in the way of change in human values or ideas of morality. (Hardin 1973: 133-134)

In de huidige tijd benaderen westerse liberale democratieën milieuproblemen niet alleen impliciet, maar ook expliciet, als technische problemen die met behulp van wetenschap en technologie op betrekkelijk eenvoudige wijze zijn te verhelpen: een verandering van menselijke waarden of ideeën van moraliteit wordt door hen dan ook niet nodig geacht.

De verantwoordelijke politici claimen dat innovatievermogen en technologieontwikkeling de centrale concepten van het milieubeleid zijn en de sleutel vormen om milieuproblemen op te lossen. In de beleidsstukken wordt een groot aantal 'denkbare' technologische doorbraken voor verkeer en vervoer en energieopwekking genoemd, waaronder auto's met een extreem laag energieverbruik, ultralichte treinen, waterstof als energiedrager, accu- en zonneceltechnologie, en verbeterde elektronische communicatiesystemen met een transportremmend effect.⁴

Door de groene beweging wordt echter – naar mijn mening terecht, – sterk betwijfeld of deze technologie op tijd beschikbaar zal komen, betaalbaar zal zijn en voldoende effect zal opleveren. Hier overheerst het idee dat de onzekerheid over technologieontwikkeling buitengewoon groot is en dat technologie hoogstens een deel van de milieuproblemen kan oplossen. Katalysatoren, filters en rookgasreinigers vormen bijvoorbeeld, na gebruikt te zijn, zelf weer een nieuw afval- en milieuprobleem. Bovendien wordt het effect van technologische oplossingen in veel gevallen na verloop van tijd tenietgedaan door de onophoudelijke en inherente 'groei' van de productie en consumptie.

Telkens wordt duidelijk dat de westerse regeringen onvoldoende beseffen dat het milieuvraagstuk in essentie niet een 'technisch' maar een 'cultureel' probleem is. Dit is het geval ondanks de wel degelijk bestaande kritiek vanuit ecofilosofische hoek, dat een fundamentele verandering van het menselijk gedrag noodzakelijk is, die diep zal ingrijpen in onze algemene waarden- en normensystemen (Thoenes 1990: 256). Een concrete verbetering van het milieu en de natuurlijke leefomgeving vereist stringente maatregelen voor de producenten van goederen en waren, maar óók voor de consumenten die – door het internaliseren van alternatieve consumptiewaarden en het toepassen van meer sobere consumptiepatronen – richting kunnen geven aan duurzame leefwijzen.

2. Trends en ontwikkelingen die veranderingen van levensstijlen noodzakelijk maken

Welke hedendaagse trends en ontwikkelingen vergroten de noodzaak om te komen tot fundamentele veranderingen van individuele levensstijlen in de westerse wereld?

- De scenario's van de IPCC (International Panel on Climate Change) maken duidelijk dat er sprake is van een doorgaande groei van de wereldbevolking tot 9-11 miljard personen in het jaar 2050. Dit bevordert de behoefte aan ruimte en een algemene trend tot verstedelijking. In combinatie

met een toenemende consumptieve vraag zal dit leiden tot wereldwijde economische groei, een toenemend verbruik van natuurlijke hulpbronnen voor productie en transport, en een vermindering van biodiversiteit (RIVM 2000: 44, 237).

- Het westerse cultuurtype met de nadruk op individualisme, bezitsdrang, luxe, comfort en gemak raakt steeds verder over de wereld verspreid. De verlangens, behoeften, aspiraties van de welvarende westerse mens worden door de massamedia (TV, Internet) over de hele wereld doorgegeven en stimuleren de vraag naar energie-intensieve consumptiegoederen, diensten en leefstijlen.
- In de westerse wereld zijn de gezinsinkomens sterk gestegen door de (vaak) dubbele inkomens en de algemene welvaarts-groei. Door deze groei van de inkomens zijn de consumptieve bestedingen per persoon aanzienlijk toegenomen. Hetzelfde wordt voor de toekomst voorspeld: "De uitgaven voor wonen, vrije tijd binnenshuis, vrije tijd buitenshuis en vakantie zullen naar verwachting sterk toenemen" (RIVM 2000: 56). In de rijke landen zullen de luchtvaart en het hogesnelheidsverkeer sterk groeien, terwijl ook in de lage inkomenslanden de personenmobiliteit zal stijgen. In de periode tot 2050 wordt een 'verviervoudiging' van de mondiale personenmobiliteit verwacht (RIVM 2000: 46).
- Recent onderzoek toont aan dat het consumentengedrag steeds meer wordt gestuurd door de behoefte aan comfort en gemak. Dit geldt onder andere voor terreinen als wonen, recreatie en voeding. Op basis van deze ontwikkelingen concludeerde het Nederlandse Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu onlangs:

Milieu en natuur hebben nu en in de toekomst een ondergeschikte rol bij de bestedingsbeslissingen van consumenten. Veel consumenten verwachten dat de milieuproblemen in de komende 30 jaar technisch kunnen worden opgelost. Het is echter de vraag of de daarvoor noodzakelijke technische oplossingen zonder gedragsveranderingen kunnen en zullen plaatsvinden (RIVM 2000: 55).

- Het paradoxale feit doet zich voor dat, hoewel de individuele consumptieve bestedingen van de burgers toenemen, hun behoeften en begeerten niet afnemen. Zoals de Engelse filosoof Thomas Hobbes al heeft uitgelegd in zijn *Leviathan*, "Felicity is a continual progress of the desire, from one object to another; the attaining of the former being still but the way to the latter." Anders gezegd, het geluk van de mens is geen statische toestand; de vervulling van de ene wens is enkel de stap naar het ontstaan van weer een nieuwe wens. Een fundamenteel probleem van de moderne mens is dat de bevrediging van de ene consumptieve behoefte alleen maar leidt tot het ontstaan van nieuwe begeerten bij de consument. Door de onverzadigbare behoeftes kan geen toestand van overvloed worden bereikt en worden telkens opnieuw vormen van schaarste gecreëerd (zie ook Achterhuis 1988).

Wie deze trends en ontwikkelingen in ogenschouw neemt, zal zich realiseren dat veel meer aandacht wenselijk is voor de bijdrage van individuele consumenten aan milieuvervuiling en natuurvernietiging. In Nederland heeft dit geleid tot de vraag of het milieu niet boven het individueel plezier en genot gesteld dient te worden, zoals blijkt uit de volgende stelling: "Vrijheid van handelen kan niet altijd een rechtvaardiging zijn voor het plezier van een enkeling, als daardoor de leefomgeving van een grotere groep wordt aangetast" (Schreuder 2001: 3).

3. Overheid en consumptievermindering

Waarom zijn westerse liberale democratieën terughoudend geweest om beleid te ontwerpen dat de keuzevrijheid van burgers beperkt en de individuele consumptieniveaus verlaagt? Het is toch opmerkelijk dat, ondanks het feit dat de westerse behoeften- en consumptiepatronen veelal worden beschouwd als een belangrijke oorzaak van milieuvervuiling, de regeringen geen prioriteit hebben gegeven aan het beperken van individuele consumptieniveaus. Deze weigering van westerse liberale democratieën, om van bovenaf te komen tot consumptievermindering en het milieuprobleem te benaderen via de zogenaamde 'vraagkant', kan worden verklaard door de inherente groeitendens van de moderne verzorgingsstaten, de cultuur van tevredenheid bij de meerderheid van de bevolking, het verlangen naar status en identiteit door middel van consumptie en het algemene vertrouwen in de 'vrije markt'.

Groeiverslaving van de welvaartsstaat

Het ligt niet voor de hand, van overheden, die zélf verslaafd zijn aan economische groei en expansie, te verwachten dat zij de burgers aanzetten om minder te gaan besteden en consumeren. In veel opzichten is economische groei een noodzakelijke voorwaarde geworden voor verzorgingsstaten. Een groei van 2 à 3 procent is nodig om een verbetering van de materiële positie van de burgers mogelijk te maken, de stijgende sociale uitgaven betaalbaar te houden en verdelingsproblemen tussen arm en rijk te voorkomen. Om de economie draaiende te houden, is een aanpassing naar beneden van het consumptiepatroon van de burgers ongewenst en zelfs gevaarlijk voor de economische stabiliteit. Het is juist de onstuitbare 'vraag' van de consumenten, die de groei van de economie aan de gang houdt en maakt dat de welvaartsstaat floreert, althans in materiële zin.

De cultuur van tevredenheid

Politici begrijpen beter dan ooit tevoren, dat de meerderheid van de bevolking van de westerse maatschappijen primair is gericht op een veilig, aangenaam en comfortabel bestaan. De Amerikaanse econoom John Kenneth Galbraith constateerde dit al eerder in zijn *The Culture of Contentment*:

(...) the fortunate and the favoured, it is more than evident, do not contemplate any response to their own longer-run well-being. Rather they respond, and powerfully, to immediate comfort and contentment. (Galbraith 1992: 6)

Het is de grote middenklasse die tevreden is met de bestaande situatie en die probeert om de status-quo van aangename levensstijlen en hoge consumptieniveaus veilig te stellen. Milieuvervuiling, schaarste aan hulpbronnen en bedreigde biodiversiteit mogen – althans volgens groene critici – een werkelijke noodzaak creëren voor veranderingen in de bestaande productie- én consumptieniveaus, maar in de praktijk lijken de regeringen zich stelselmatig aan te passen aan de verlangens van de tevreden meerderheid. Galbraith stelt dat de tevreden meerderheid vooral geneigd is om te kiezen voor het uitstellen van handelen, in het bijzonder waar het gaat om lange termijn milieugevaren, zoals de opwarming van de aarde en klimaatsverandering (Galbraith 1992: 20-21).

Status en identiteit door consumptie

In de westerse liberale democratie worden status en identiteit vooral gezocht in eigendom en bezit. Teneinde zich van de anderen te kunnen onderscheiden, verlangen de burgers naar bezittingen en opvallende vormen van consumptie. Tot voor kort was een overvloedige levensstijl alleen voorbehouden aan een elite, maar in de moderne tijd ontlene steeds grotere groepen in onze maatschappij hun identiteit en zelfrespect aan materiële welvaart en consumentisme (Thoenes 1990: 259-260).

In de westerse wereld zijn zelfbeperking en matigheid niet langer de centrale waarden in een tijd die wordt gekenmerkt door luxe en overvloed. Ideologieoverdragers als MTV en TMF leren onze kinderen dat het uitgeven van geld een 'bevrijdende ervaring' kan zijn en de luxueuze levensstijl van popsterren en andere idolen wordt hun voorgehouden als hét na te streven doeleinde in het leven. Hun belofte is, dat consumptie ons zal voorzien van respect, macht, voldoening, afleiding en plezier: het uitgeven van geld, het leiden van een luxeleven en het houden van spectaculaire vakanties in verre oorden, zijn de nieuwe norm geworden voor zowel jong als oud.

Volgens econome Juliet Schor in haar boeken *The Overworked American* (1991) en *The Overspent American* ((1999) zijn veel leden van de middenklasse slachtoffer van de 'the insidious cycle of work-and-spend': de verraderlijke cyclus van werken en uitgeven. Er bestaat bij hen een sterke neiging om langer te werken en meer te verdienen, teneinde meer te kunnen consumeren en de bezittingen te vergroten. In de westerse wereld is de waarde van werk steeds meer toegenomen, terwijl de waarde van vrije tijd geleidelijk is afgenomen (Schor 1991: 107-112).

Burgers zijn bereid om meer te werken, aangezien werk wordt gezien als het middel dat hen in staat zal stellen om, met behulp van consumptie, gelukkig te worden. Veel burgers zitten ook gevangen in de val van het willen blijven bij hun burens, familie en vrienden: 'keeping up with the Joneses'. Dit kan verklaren, waarom in de laatste decennia – ondanks een veel hogere arbeidsproductiviteit – de gemiddelde werkweek van Amerikaanse burgers aanmerkelijk langer is geworden. Amerikanen hebben vaak meer dan één baan en werken regelmatig over, om hun bestedingen op peil te houden en consumptieve schulden te kunnen afbetalen. (Schor 1991: 28-31, Schor 1999)

Een punt van zorg is, dat op maatschappelijk niveau, de hoeveelheid vrije tijd is afgenomen, terwijl, over het geheel genomen, het geluksgevoel van de bevolking is gedaald: mensen raken gespannen en depressief door de hoge werkdruk en het feit dat de beloften van een hoog consumptiepatroon vaak ondeugdelijk blijken en tot teleurstellingen leiden (Schor 1991: 115-116). De westerse democratieën hebben altijd benadrukt, dat de vrijheid om te consumeren het kapitalistische systeem draaiende houdt en een onvervreemdbaar recht van de individuele burger vormt: de vrijheid om te consumeren kan worden gezien als de uitdrukking van het op de Engelse filosoof, John Locke, gebaseerde liberale principe van het waarden van 'life, liberty and the pursuit of happiness'. In deze liberale ideologie wordt het zeker niet als de taak van de overheid beschouwd, om de consumentenvrijheid te beperken of anderszins aan te kijken tegen persoonlijke keuzes op het terrein van levensstijl in het licht van de groene wens naar duurzame ontwikkeling.

Het vertrouwen in de vrije markt

Daarnaast speelt een rol dat, in de moderne wereld, de markt wordt beschouwd als het meest betrouwbare sturingsmechanisme. Het vertrouwen in de zelfregulerende marktsamenleving is, na het échec van de centraal geleide economieën in het oosten, heden ten dage groter dan ooit tevoren. Het staat bijna niet meer ter discussie, dat de productie en distributie van goederen het meest effectief en efficiënt kan geschieden op basis van het marktmechanisme ('Smith's invisible hand').

Dat een markteconomie verslaafd is aan economische groei, leidt tot afwenteling van externe kosten en de burger stimuleert tot consumeren, wordt over het algemeen niet ontkend. Men vreest echter de gevolgen van het bewust doorberekenen van alle milieukosten aan de producent en het temperen van het consumptieve gedrag van de burgers door grootschalige ecologische belastingheffingen. Bij een marktgerichte maatschappij past in beginsel niet het beeld van een overheid die zich actief en intensief bemoeit met het inperken van het consumentengedrag om heel specifieke milieuredenen. Vandaar dat overheden een uiterst terughoudende positie innemen en geen grote nadruk leggen op zelfbeperking en matiging van de kant van de producenten en consumenten.

4. De argumenten voor en tegen het veranderen van consumentengedrag

Het fundamentele dilemma van duurzame ontwikkeling is dat er sprake is van hardnekkige milieuproblemen op wereldschaal (klimaatverandering door uitstoot van broeikasgassen, het verdwijnen van tropische bossen en afname van biodiversiteit, vervuiling van water, lucht en bodem door chemische stoffen), terwijl de westerse liberale democratieën voornamelijk blijven vertrouwen op technologische oplossingen die de keuzevrijheid van de burger en hun comfortabele levensstijlen niet wezenlijk aantasten.

Aan de ene kant, zijn er in verschillende landen eenvoudig te bereiken 'symbolische' veranderingen gerealiseerd, zoals het verminderen van watergebruik en het beperken en scheiden van huisafval. Aan de andere kant, blijken de burgers op wereldschaal niet bereid om beperkingen te aanvaarden op die terreinen die werkelijk gevolgen hebben voor zowel het milieu als hun levensstijl, zoals bij voorbeeld op het gebied van automobilititeit of het maken van verre vliegvakanties.

Onderzoek toont aan dat een meerderheid van de bevolking autogebruik en vliegvakanties beschouwt als 'private' activiteiten die niet behoren tot het publieke domein van moraliteit en die zich niet lenen voor reguleringsactiviteiten met behulp van sociale beleidsinstrumenten. Telkens wordt door wetenschappers de conclusie getrokken dat in de praktijk van alledag milieuoverwegingen geen prioriteit hebben in het geval van mobiliteit of vakantiebeslissingen (Aarts, Pelikaan, Van der Veen 1995: 176-177 en Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) 1999: 115-124).

Wat zijn nu de belangrijkste argumenten voor en tegen de noodzaak om doelbewust het consumentengedrag te sturen en te streven naar fundamentele veranderingen in consumptiepatronen in de nabije toekomst?

1. Het belangrijkste argument dat pleit voor het ingrijpen door de overheid is dat een groot deel van de effecten van het huidige milieubeleid – ondanks alle technologische vooruitgang – wordt tegengewerkt door specifieke maatschappelijke ontwikkelingen, zoals groei van de bevolking en een onophoudelijke toename van het individuele energieverbruik. Het is inmiddels wel duidelijk geworden dat de mogelijkheden van schone technologie niet onbeperkt zijn. Wat aan de ene kant wordt gewonnen (in het geval van auto's: betere aerodynamica, efficiëntere motoren), gaat aan de andere kant weer verloren (toenemend gewicht als gevolg van nieuwe veiligheidsmaatregelen, airbags, airconditioning, etc.) en het terugkerende feit dat de burgers hun handelingsvrijheid gebruiken en hun auto's vaker en over langere afstanden gebruiken. Hetzelfde is gebeurd op het gebied van vliegverkeer: de vliegtuigen zijn de laatste jaren zuiniger en stiller geworden, maar de gevolgen van deze ontwikkelingen werden volledig tenietgedaan door de scherpe toename van de vliegmobiliteit van de burgers.

2. Zelfs vanuit een liberaal gezichtspunt moet worden toegegeven dat het hooggewaardeerde recht om vrij te handelen en te consumeren niet volledig onbeperkt kan zijn. Luxe, comfort en gemak voor het individu zijn niet onder alle omstandigheden aanvaardbaar, wanneer zij onvermijdelijk leiden tot een concrete aantasting van de leefomgeving van de andere burgers. Volgens de bekende liberale filosoof John Stuart Mill in zijn *On Liberty* is de individuele vrijheid om te handelen niet volledig ongelimiteerd, maar wordt deze beperkt door het 'harm principle', het zogenaamde schadeprincipe:

Whenever, in short, there is a definite damage, or a definite risk of damage, either to an individual or to the public, the case is taken out of the province of liberty and placed in that of morality or law. (Mill 1976: 149)

Met andere woorden: wanneer er sprake is van een duidelijke schade of een duidelijk risico van schade aan de leefomgeving, dan mag de gemeenschap ingrijpen en de vrijheid van het individu beperken.

3. Een andere verdediging van actief ingrijpen door de overheid in het consumentengedrag van burgers is, dat de meerderheid van consumenten in wetenschappelijke enquêtes en interviews zelf expliciet aangeeft veel waarde te hechten aan de belangen van natuur en milieu, bij het nemen van consumptiebeslissingen. Zoals wij zagen, zijn de meeste burgers – in hun rol als consument – in de dagelijkse praktijk echter alleen maar bereid om mee te doen aan gedragsveranderingen die hun levensstijl niet wezenlijk aantasten en die relatief weinig inspanningen vereisen: er is op milieugebied een heel groot verschil tussen woorden en daden. Wanneer overheden er daadwerkelijk toe besluiten om het consumentengedrag te gaan beïnvloeden en consumptieniveaus te reduceren, brengen zij in feite de levensstijlen in overeenstemming met de houdingen en principes die de burgers expliciet 'beweren te hebben' wanneer zij de vragenlijsten invullen van mijn collega's in de sociale wetenschappen die empirisch onderzoek verrichten.

En wat zijn de voornaamste argumenten tegen?

1. Een gebruikelijk argument tegen overheidsingrijpen is, dat in een liberale democratie de burgers 'autonoom' zijn en het recht hebben om te leven op basis van hun eigen voorkeuren, wensen en consumptieve verlangens. Dit houdt in, dat de staat de vrijheid van het individu dient te respecteren en de consumptiepatronen en gekozen levensstijlen aan de individuele burgers zelf dient over te laten. Consumptiebeslissingen en keuzen van levensstijl behoren in beginsel tot het privé-domein van het individu, waar de staat zich niet mee dient te bemoeien. Om deze reden zal, in een wereld met een steeds meer individualistische en materialistische cultuur, het sociale draagvlak voor beperkende consumptieve maatregelen niet erg groot zijn. Onder deze omstandigheden, zal de individuele vrijheid om te handelen veelal de voorkeur krijgen boven het belang van een schoner milieu.

2. Een tweede argument tegen actief ingrijpen door de overheid, heeft te maken met de al eerder genoemde wereldwijde tendens om te vertrouwen op het marktmechanisme. Een marktgeoriënteerde economie staat op gespannen voet met het idee van overheden die besluiten om in te grijpen in het consumentengedrag en die onze vaak 'inhalige' waarden en normen willen veranderen. Bovendien zijn, in de moderne maatschappij, de overheden en producenten over het algemeen meer bezorgd over de 'economische' risico's van het vrije markt kapitalisme, dan over de 'ecologische' risico's. Zoals de Duitse socioloog Ulrich Beck overtuigend heeft beargumenteerd, zijn overheden en producenten eerder bereid ecologische risico's te aanvaarden, dan het risico van afnemende vraag, een vermindering van consumentenuitgaven en een lagere groei van het Bruto Nationaal Product. Wat het meest wordt gevreesd, is een uitval van de consumentenvraag, het in elkaar storten van de economische markt en het teruglopen van het geïnvesteerde kapitaal (Beck 2000: 19-85).

3. Ten slotte is denkbaar dat, in een situatie van ingrijpen door de overheid die leidt tot een afnemende consumentenvraag en teruglopende niveaus van milieuvervuiling, het bedrijfsleven minder wordt geprikkeld om grote hoeveelheden geld te investeren in technologische innovatie en het creëren van technische doorbraken. Wanneer de emissieniveaus dalen en het gebruik van natuurlijk hulpbronnen afneemt, door radicale veranderingen in consumentengedrag en algemene levensstijlen, zal de noodzaak voor innovatieve strategieën, efficiencyverbetering en spectaculaire technologische doorbraken minder acuut worden.

Al bij al leiden deze argumenten pro en contra tot een maatschappelijke situatie van inertie en besluiteloosheid. Het lijkt er op dat, voor politici, het bedrijfsleven en de meerderheid van de burgers de logica van 'niet-handelen' onvermijdelijk is. Hoewel er zeker een grote bezorgdheid heerst over milieuproblemen, hebben de westerse liberale staten vooral gekozen voor 'cosmetische' oplossingen en hebben zij inderdaad geprobeerd vergaande maatregelen zo lang mogelijk te vermijden (Galbraith 1992: 20-21). Het mag waar zijn dat westerse liberale democratieën zich steeds meer bewust worden van de gevaren van het uitstellen van handelen en de vele moeilijke keuzen die gemaakt moeten te worden, maar zij hebben nog steeds niet besloten om de bescherming van natuur en milieu, consequent te stellen 'boven' de vrijheid van de burgers in hun rol als hedonistische consumenten.

5. Naar een ecologische cultuur

Ik besef heel goed dat er geen eenvoudige oplossingen bestaan om culturele doorbraken te realiseren op het gebied van houdingen ten opzichte van de natuur, levensstijlen en algemene consumptieniveaus. Wat hier volgt, is hooguit een eerste aanzet om de cultuur te 'ecologiseren' en om oplossingen te vinden voor het milieuvraagstuk vanuit het perspectief van de minder consumerende burger, oftewel de 'vraagkant'.

Mijn uitgangspunt is, dat westerse liberale democratieën niet alleen verantwoordelijkheden hebben ten opzichte van de huidige generatie, maar ook ten opzichte van de kwetsbare toekomstige generaties. Wie dit in overweging neemt, zal inzien dat de hedendaagse overheden het recht en de plicht hebben om bepaalde offers te vragen aan de hedendaagse consumenten, waardoor deze er toe overgaan hun materiële consumptieniveaus te verminderen. In dit verband hebben de overheden de taak om de noodzaak van deze offers overtuigend te 'bewijzen' en zullen zij veel aandacht moeten besteden aan het geven van informatie over milieuonvriendelijke gedragingen om de consument definitief te overtuigen. In het algemeen gesproken dienen de burgers op de hoogte te zijn van wat ruwweg de ecologische kosten van bepaalde gedragingen en levensstijlen zijn, zodat de burgers zich niet langer kunnen verschuilen achter het argument dat zij niet op de hoogte waren van de milieugevolgen van hun gedrag.

Het onderzoek naar de effecten van milieubeleid heeft echter afdoende aangetoond dat voorlichting en educatie alleen nooit voldoende kunnen zijn. De overheden zullen hoe dan ook intensieve en brede maatschappelijke debatten dienen te organiseren waarin zij de burgers kritisch aanspreken op hun gedrag als 'verantwoordelijke'consument. Het ligt voor de hand dat wanneer de burgers actief worden betrokken bij deze open maatschappelijke discussies over de beperking van consumptie en de waarde van verantwoordelijke levensstijlen, zij de voordelen van een andere houding ten opzichte van het gebruiken van hulpbronnen en het omgaan met de natuur zullen inzien. Internationaal wetenschappelijk onderzoek heeft overigens aangewezen dat materialistische levensstijlen over het algemeen niet gelukkiger maken. De toegenomen consumptie en hogere welvaartniveaus van de laatste 5 decennia hebben het geluksgevoel van de meeste mensen niet of nauwelijks beïnvloed (Schor 1991: 115-116).

Een veeleisend beleidsprogramma om veranderingen in de ecologische cultuur en het individuele gedrag van de burgers te realiseren zal niet kunnen slagen zonder een uitgebreid systeem van financiële prikkels. De noodzaak om internationale afspraken te maken over het doorberekenen van de ecologische kosten in de prijzen van goederen, artikelen en diensten is evident. In Nederland, België, Denemarken en Duitsland zijn hoopgevende resultaten bereikt met het invoeren van ecotaksen op bijvoorbeeld gas- en elektriciteitsgebruik, waardoor de emissieniveaus minder stijf toenemen dan oorspronkelijk werd verwacht.

In sommige sectoren is al vooruitgang geboekt, maar het is opmerkelijk dat er nog steeds geen ecotaks bestaat op, bij voorbeeld, kerosine en vliegtuigtickets, hetgeen strijdig is met het principe dat de vervuiler dient te betalen. Ook blijft opvallend, dat de westerse regeringen tot nu toe hebben geweigerd om de automobilititeit in te dammen en hebben afgezien van een effectieve ecotaks op benzine. De stijgingen van de benzineprijs van de laatste jaren zijn beperkt gebleven en hebben geen consequenties gehad voor het autogebruik. De voormalige Nederlandse minister van Transport, Tineke Netelenbos, heeft in interviews zelfs verklaard dat het recht op mobiliteit een 'constitutioneel' recht is: om die reden heeft de regering in mijn land tot op heden geweigerd om financiële maatregelen te nemen die het gebruik van motorfietsen en auto's zouden beperken.

Een vaak over het hoofd gezien punt is dat de grootschalige introductie van ecotaksen een aantal directe en indirecte ‘culturele’ consequenties zal hebben. Het is aannemelijk dat de consumenten op den duur geheel andere kosten-batenanalyses gaan maken, zich bewuster zullen worden van de ecologische gevolgen van bepaalde producten en diensten, en hun levensstijl navenant zullen aanpassen. De hoop en verwachting is, dat burgers uiteindelijk hun nieuwe en minder materialistische levensstijlen gaan ‘internaliseren’ en zich gaan aanpassen aan de meer sobere waarden en normen die nadruk leggen op matiging van consumptie en zelfbeperking.

Hetzelfde geldt voor de relatief onbekende strategie van de ‘verhandelbare emissierechten’. Na de successen van dit systeem in de Verenigde Staten, bereiden nu Denemarken, Engeland en Nederland een systeem voor, waarbij bedrijven vanaf 2008 emissierechten zullen moeten kopen van de overheid. Het interessante aan dit systeem is echter dat het ook toepasbaar is op individuele burgers. Personen die weinig vervuiling van het milieu of uitstoot van emissies veroorzaken, kunnen hun ‘overblijvende’ emissierechten gaan verkopen. Aangezien de overheid ieder jaar de totale hoeveelheid emissierechten vermindert, neemt de druk op de burger om consequent te kiezen voor een duurzame levensstijl en minder consumptieve waarden geleidelijk toe. (Aan de Brugh 2002: 14)

Het grote voordeel van zowel ecotaksen als verhandelbare emissierechten is, dat zij markt-conforme instrumenten zijn die goed passen bij een westerse liberale democratie. In principe laten zij de vrijheid van het individu, om te kiezen voor bepaalde vormen van consumptie of een bepaalde levensstijl, intact. Iedere burger behoudt de mogelijkheid, om te kiezen voor een hoge mate van consumptie, om hedonistisch te leven en te vervuilen – als hij of zij dat verkiest – al wordt dit een steeds duurdere en minder aantrekkelijke optie, ook vanuit het oogpunt van publieke en ecologische moraliteit.

Naast deze strategieën zal het echter noodzakelijk zijn, om een algemeen proces van scholing en karaktervorming te bevorderen, teneinde een directe en merkbare verandering te bereiken van de materialistische en hedonistische cultuur. Zoals eerder is beargumenteerd door de Amerikaanse sociaalecoloog Murray Bookchin, kan een inspirerend voorbeeld worden gevonden bij de Grieken: “The Greeks formulated an ideal of ‘limit’– the ‘golden mean’, which meant ‘nothing in excess’” (Bookchin 1990: 178). Dit idee van het ‘gouden midden’ heeft een fundamentele rol gespeeld in de westerse ethiek, maar is in de moderne consumptiemaatschappij steeds meer naar de achtergrond verdwenen.

In zijn *Ethica* werkt de Griekse denker Aristoteles een interessante theorie uit over rechtvaardigheid, gematigdheid en bescheidenheid. Volgens hem is voortreffelijkheid “een karakterhouding die ons in staat stelt een keuze te maken en die het midden houdt met betrekking tot ons, een midden dat bepaald wordt door de rede, dat wil zeggen, zoals een verstandig mens het zou bepalen” (Aristoteles 1999: 65). Naar zijn idee is voortreffelijkheid van karakter een midden tussen twee slechte eigenschappen, “waarvan de ene in

een teveel en de ander in een tekort bestaat; en dat zij zo'n midden is, komt doordat zij in gevoelens en handelingen in het midden weet uit te komen" (Aristoteles 1999: 71).

In deze Aristoteliaanse visie zijn overvloed, luxe en een materialistische levensstijl geen voorwaarden voor het goede leven: integendeel, zij verhinderen in veel gevallen het menselijk geluk. Gematigde bezittingen en genietingen zijn voldoende om autonoom te leven en een leven van voorspoed te leiden. Volgens Aristoteles was de centrale rol van de Griekse polis (stadsstaat) om deze burgerdeugden van gematigdheid en zelfbeperking te stimuleren en om duurzame, bestendige 'gewoonten en gebruiken' aan de burgers bij te brengen door de kunst van opvoeding en wetgeving.

6. Conclusie

Grootschalige milieuproblemen, zoals klimaatsverandering en opwarming van de aarde, zullen onoplosbaar blijven, zolang overheden blijven volhouden dat het milieuvraagstuk in de eerste plaats een technisch en niet een cultureel probleem is. Het is gebleken dat verschillende trends en ontwikkelingen maken, dat de aandacht meer gericht dient te worden op de rol van de consumenten. Overheden zijn in het verleden opvallend terughoudend geweest met het ontwikkelen van beleidsvormen die leiden tot matigheid en consumptievermindering, maar er zijn goede redenen om dit te veranderen. Uitgaande van John Stuart Mill's schadepincipe, is het leiden van een comfortabel en luxueus leven niet gelegitimeerd, wanneer dit leidt tot duidelijke schade aan de natuurlijke leefomgeving van andere burgers,

Mijn centrale argument is dat culturele doorbraken op het gebied van houdingen ten opzichte van de natuur, levensstijlen en algemene niveaus van consumptie noodzakelijk zijn. Dit zal een actieve rol vereisen van de westerse liberale democratieën bij het verschaffen van betrouwbare informatie over milieuonvriendelijk gedragingen en het organiseren van open en weloverwogen maatschappelijke debatten over de beperking van consumptie. Daarnaast vereist dit een effectief gebruik van ecotaksen en verhandelbare emissierechten en het bevorderen van een algemeen proces van scholing en karaktervorming teneinde de huidige materialistische en hedonistische cultuur te veranderen.

Een ecologisch verantwoorde maatschappij hoeft echter niet een minimale levensstandaard in te houden of te leiden tot een extreem sober of ascetisch bestaan. Het lijkt mij verstandiger om te leren van Aristoteles en – zowel individueel als collectief – op zoek te gaan naar een 'gouden midden' tussen excessief consumentisme aan de ene kant en complete versobering aan de andere kant. Al bij al wordt het tijd dat overheden zich gaan richten op een diepgaande cultuurverandering en het bevorderen van zelfbeperking en gematigde consumptie bij de burgers, zeker wanneer hun verlangens en gedragingen strijdig zijn met de algemene kwaliteit van leven.

Biografie:

Marius de Geus (Den Haag, 1954) doceert politieke theorie en rechtsfilosofie aan de Universiteit van Leiden. Hij heeft zich gespecialiseerd in vraagstukken van milieubeleid en staat, hetgeen heeft geresulteerd in vele artikelen en de boeken *Politiek, Milieu en Vrijheid* (1993), *Ecologische Utopieën* (1996), *Democracy and Green Political Thought* (1996; met Brian Doherty), *Ecological Utopias* (1999), en *De Bevrijding van het Landschap* (2001; met Thomas van Slobbe). Momenteel werkt hij aan een Engelstalig boek over de achtergronden van de consumptiemaatschappij en de noodzaak van matigheid en zelfbeperking.

¹ Dit artikel is een licht bewerkte versie van de Oikos-lezing met dezelfde titel, gehouden op vrijdagavond 23 augustus 2002, tijdens het Groen Zomerweekend van Agalev te Nieuwpoort Bad.

² Ik dank mijn Nijmeegse collega Marcel Wissenburg voor zijn intelligente en humorvolle commentaar op een eerste versie van dit artikel.

³ De vraag of de overheid de taak heeft om het consumptiegedrag van burgers te beïnvloeden met als doel om natuur en milieu te beschermen, vormt een van de centrale onderwerpen van het boek *The End of Over-consumption* dat in het voorjaar van 2003 zal verschijnen bij International Books te Utrecht.

⁴ Zie bijvoorbeeld Minister van Economische Zaken, 1995, *Derde Energiemetaal*, SDU uitgeverij, Den Haag, hoofdstukken 2-5.

Bibliografie

- Aarts, K., Pellikaan, H., Van der Veen, R., 1995, *Sociale Dilemma's in het Milieubeleid*. Het Spinhuis. Amsterdam.
- Achterhuis, H., 1988, *Het Rijk van de Schaarste*. Ambo. Baarn.
- Aristoteles, 1999, *Ethica*. Historische Uitgeverij. Groningen.
- Beck, U., 2000, *Risk Society: Towards a New Modernity*. Sage Publications. London
- Bookchin, M., 1988, *Toward an Ecological Society*. Black Rose Books. Montreal.
- Brugh, M. aan de, 2002, Handel in hete lucht. In: *NRC Handelsblad*, 17.01.2002.
- Galbraith, J., 1992, *The Culture of Contentment*. Houghton Mifflin Company. Boston.
- Hardin, G., 1993, The Tragedy of the Commons. In: *Towards a Steady State Economy*. Daly, H. (Ed). Freeman. San Francisco.
- Hobbes, T., 1974, *Leviathan*. Penguin Books. Harmondsworth.
- Mill, J., 1976, *On Liberty*. Penguin Books. Harmondsworth.
- Rijks Instituut voor Volksgezondheid en Milieu, 2000, *Nationale Milieuverkenning 5: 2000-2030*. Samsom. Alphen aan den Rijn.
- Schor, J., 1991, *The Overworked American*. Basic Books. New York.

Schor, J. *The Overspent American*. Harper Perennial. New York.

Sociaal en Cultureel Planbureau, 1999, *Verspilde Energie*. Elsevier. Den Haag.

Schreuder, A., 2001, Milieu boven individueel plezier. In: *NRC Handelsblad*, 16.11.2001.

Thoenes, P., 1990, Milieu en consumptie: blijft meer steeds beter? In *Het Milieu. Denkebeelden voor de 21ste eeuw*. Commissie Lange Termijn Milieubeleid, Kerkebosch BV. Zeist.